

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В.М.КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 43

Київ 2009

В. І. ТИМОШЕНКО

СУТНІСТЬ ПРАВА У ВЧЕННІ В. С. СОЛОВЬЙОВА

Доктрина правової держави спирається на ряд принципів, які стосуються двох основних положень: людини, її прав і свобод; державної влади, правового обмеження її діяльності. Права і свободи людини, як і саме право, – це явища соціально зумовлені, вони визначаються ступенем розвитку людської цивілізації. Розвиток прав і свобод, напрями і форми їх реалізації залежать також від розвинутості уявлень про право, від розуміння його сутності. Тому права і свободи людини слід розглядати у контексті генезису самого права, його принципів, оскільки у змістовному плані сутність права характеризується саме правами і свободами.

Оригінальний варіант пояснення сутності права було запропоновано В.С. Соловйовим (1853–1900) – одним із найвидатніших російських філософів XIX ст., теоретиком права. Він обґрунтовував варіанти вирішення проблеми прав і свобод людини у державі, не відкидаючи при цьому ідею консолідації суспільства.

Творчість В.С. Соловйова досліджували переважно філософи. Так, йому присвятили свої праці Е.Л. Радлов, О.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус¹. Оцінку внеску В.С. Соловйова в юридичну науку можна знайти у працях І.А. Ісаєва, Н.М. Золотухіної, В.С. Нерсисянца². Однак, виходячи із висловлювання В.С. Соловйова, що «межа діяльності держави лежить не в індивідуальній свободі, а в рівномірному і загальному характері обмеження», деякі сучасні вчені виключають його із числа прихильників правової держави³. З такою оцінкою поглядів В.С. Соловйова погодитися не можна. Тому варто звернутися до його ідей ще раз, адже завдяки такому

обмеженню, про яке писав В.С. Соловйов, і є можливою юридично забезпеченою свобода людини у державі.

Політико-правова теорія В.С. Соловйова, як складова його об'єктивно-ідеалістичного, теософського розуміння світу, найповніше викладена у працях «Виправдання добра» (1897) та «Право і моральність» (1897), в яких мислителі послідовно обґрунтовує ідею, що принципи християнської моральності повинні бути реалізовані в усіх суспільних відносинах. Право, на його думку, має служити меті досягнення морального прогресу, допомагати моральному началу поширюватися серед людей.

Вихідним пунктом учення В.С. Соловйова про право є свобода, як характерна ознака особистості. Із свободи особистості випливає вимога її самостійності, як дістає своє вираження у праві. Правом визначаються відносини осіб, суб'єктів прав і обов'язків. Особа є істотою, яка не вичерпується своїм буттям для іншого, тобто така, що не може за своєю природою слугувати лише засобом для іншого, а існує як мета у собі і для себе. Свобода як лише власність особи, взятої окремо, ще не створює право, оскільки свобода у такому разі проявляється лише як фактична належність особи, що збігається з її силою. Якщо ж особа прояви своєї свободи обмежує або зумовлює визнанням за іншою особою такої ж принципів свободи або визнає іншу людину такою самою особою, якою вона є сама, то таким визнанням вона робить свою свободу обов'язковою для іншої особи, тим самим перетворюючи її на своє право. В.С. Соловйов дійшов висновку: «Кожна людина є особа, а значить, за всіма однаково має визнаватися їх принципова свобода, взаємозумовлена у своєму дійсному прояві. Таким чином, моя свобода, як право, а не сила лише, прямо залежить від визнання рівного права всіх інших. Звідси ми одержуємо основне визначення права: право є свобода, зумовлена рівністю».

Свобода у В.С. Соловйова є необхідним субстратом або передумовою права, а рівність є його обов'язковою формою. Якщо ж відняти свободу, право стає своєю протилежністю, тобто насильством. Так само і відсутність рівності є примам запереченням права. Лише рівне обмеження робить із свободи право. Цьому вчений завжди підкреслював, що правова свобода і рівність – це і емпіричний факт (оскільки в реальності люди нерівні), це положення розуму.

На думку Є.М. Трубецького, В.С. Соловйов не проводить чіткої межі між свободою, як змістом права, і свободою, як рисою, притаманною конкретній особі істоті. Свобода, як зміст права, являє собою, з одного боку, вимогу, звернену до інших осіб, а з іншого – визнання певних позитивних можливостей, як сфери, наданої уповноваженій особі. Змістом права є обов'язково свобода зовнішня, а внутрішня. Свобода може бути правом, оскільки вона проявляється у зовнішньому світі щодо інших осіб, внутрішня свобода не може бути правом, оскільки до інших осіб вона недосяжна⁵. Однак, пояснення В.С. Соловйова дають підставу для висновку, що цю межу він усвідомлював, тому й писав про «дійсні прояви свободи. Сутність і зміст правової форми буття та вираження свободи, за словами В.С. Нерсисянца, визначають незалежність суб'єктів одного від іншого у межах правової форми їх взаємовідносин й одночасно їх однакова рівна підпорядкованість спільній нормі. Сама рівність полягає у тому, що поведінка і положення суб'єктів даного кола відносин і явищ підпадає під дію єдиної (загальної, рівної) міри⁶.

Розглядаючи поняття права, В.С. Соловйов виділяв сутність права (ідею права) і форму її існування (позитивне право, закон). Сутність права полягає, на його

го думку, у здатності права примусово забезпечувати примирення особистої свободи і спільного блага. Форму існування, або позитивне право (закон) він розумів як «історично-рухоме визначення необхідної примусової рівноваги двох моральних інтересів: особистої свободи і спільного блага»⁷. Свобода забезпечується саме позитивним правом, яке передбачає рівність як свою загальну і безумовну форму. Перед законом усі рівні, інакше це не закон.

Завдяки примусовій рівновазі двох моральних інтересів – особистої свободи і спільного блага – досягається усунення як крайнього індивідуалізму, так і тотального підпорядкування особи суспільству. В інтересах спільного блага є можливим лише обмеження особистого інтересу, але не його цілковите знищення, оскільки при цьому було б порушено вихідний принцип рівноваги. На цій підставі В.С. Соловйов виступав проти смертної кари і довічного ув'язнення, оскільки це суперечить сутності права. На його думку, не можна протиставляти особу і суспільство, так само як і не можна вирішити питання що із них є метою, а що засобом. Таке питання було б доречним, якби реально існувала одинична особа, як відокремлене і замкнуте явище. Насправді ж кожна окремо взята особа є лише зосередженням нескінченної множини взаємовідносин з іншими, і відокремлювати їх від цих відносин неможливо. Тому завдання права і держави В.С. Соловйов бачить у знаходженні золотой середини між інтересами індивіда і суспільства. Тут ідеться про два співвідносних терміни, які логічно та історично один одного зумовлюють, адже за своєю сутністю суспільство є не зовнішньою межею особистості, а її внутрішнім доповненням. Суспільство також не є арифметичною сумою осіб, які до нього входять. Це неподільна цілісність спільного життя. Суспільство – це доповнена або розширена особистість, а особистість – стиснута, або концентрована суспільство⁸.

У своєму філософському вченні про право В.С. Соловйов вирізняв право природне і право позитивне. Під природним або раціональним правом він розумів лише загальну ідею права, його розумне начало або смисл (рацію, логос) будь-якого права, тобто позитивне право логічно зумовлене правом природним. При цьому В.С. Соловйов заперечував існування окремо права природного і права позитивного. На його думку, обидва елементи – раціональний і позитивний, з однаковою необхідністю входять до складу чинного права. Позитивне право обов'язково відповідає загальним логічним умовам, що визначають саме поняття права, отже, визнання природного права у цьому значенні є необхідною умовою розуму. Природне право у В.С. Соловйова співвідноситься з позитивним правом як розумна сутність права і її реальні прояви у чинному праві, або як форма із змістом. Відповідність позитивного права до права природного означає насамперед вираження у законі засад рівності та свободи.

Фактично В.С. Соловйов усував межу між природним правом і позитивним. На цю його помилку звернув увагу Є.М. Трубецької, який приєднався до тих теоретиків права, які розглядали природне право як правовий ідеал, як належне у праві, як сукупність правових вимог, що випливають із розуму, яким позитивне право може відповідати, а може і не відповідати⁹. Подібну думку висловив Лон. Л. Фуллер, який стверджував, що необхідно бачити відмінність між природним правом суттєвих цілей та природним правом, яке стосується процедур та інститутів¹⁰. Він визнавав, що за допомогою розуму можна сформулювати підставову структуру правової системи, але розум не може підготувати право до кожного повороту людських справ. «За будь-якої правової системи виникатимуть складні ...

випадки, для розв'язання яких однаково придатні раціональні та ірраціональні засоби ... Законодавча передбачливість може зменшити кількість таких випадків але цілком усунути їх вона не може»¹¹.

Учення В.С. Соловйова про право засноване на порівнянні природи права моралі. Моральність у нього є підставою особи, суспільства, права і держави. Моральні вимоги за своїм змістом необмежені і завжди прагнуть до ідеалу. Право ж має умовний характер і передбачає обмеження. У цьому значенні право є нижньою межею, або певним мінімумом моральності. Воно вміщує у собі ті вимоги, як необхідні для збереження суспільства. Ці вимоги зводяться до того, щоб людина нікому не завдавала шкоди, не порушувала зовнішнього порядку співжиття. За словами В.С. Соловйова, «право є примусовою вимогою реалізації визначеного мінімального добра або порядку, що не допускає відомих проявів зла. – Підстав для цього у моральності: моральний інтерес вимагає особистої свободи як умови для людського достоїнства і морального удосконалення; але людина не може існувати і, як наслідок, мати свободу і можливість удосконалення інакше, ніж: суспільстві; отже, моральний інтерес вимагає, щоб зовнішні прояви особистої свободи були узгоджені з умовами існування суспільства, тобто не з ідеальною досконалістю деяких, а з реальною безпекою всіх. – Ця безпека, не забезпечена безумовним законом, моральним самим по собі, як таким, що не існує для людей аморальних, обмежується примусовим законом юридичним, що має силу і для них»¹².

Мораль і право регулюють поведінку людей, при цьому вони впливають на різні сфери проявів особистості. Моральний закон визначає належну поведінку він звернений лише до внутрішньої сторони волі індивіда, проте юридичний закон орієнтується на зовнішні прояви волі – дії, результати дій і т.п.

Конкретизуючи своє розуміння рівності у напрямі його наповнення моральним змістом і морального тлумачення права, В.С. Соловйов пояснював: «Остаточно вся справа не в рівності, а в якості самого обмеження: вимагається, щоб воно було дійсно справедливим, вимагається для справжнього, правового закону, що він відповідав не лише формі справедливості, а її реальній сутності, яка зовсім не пов'язана з довільним поняттям рівності взагалі. Кривда, рівно застосована до всіх, не стає від цього правдою. Правда або справедливість не є рівністю взагалі а лише рівністю у належному»¹³.

Незважаючи на всі ідеалістичні відступи і спроби видати бажане за дійсне В.С. Соловйов переконливо довів, що бувають випадки, коли примус є морально обов'язковим і виправданим для реалізації права. Обґрунтування етичної цінності примусу у суспільному житті є безперечною заслугою мислителя.

В.С. Соловйов підтримував ідею правової держави, послідовно відстоював думку про те, що державна влада повинна мати правовий характер. За В.С. Соловйовим, людське суспільство являє собою певний порядок, який має бути справедливим. Справедливість є здійсненням усіх прав, права визначаються законом який для того, щоб бути дієвим, повинен мати силу. Забезпечити примусову реалізацію закону має держава. Державою або політичним союзом є спільнота, якій встановлено закономірний і владний порядок. Він визначав державу через право як «суспільне тіло з постійною організацією, що поєднує у собі повноту позитивних прав, або єдину верховну владу»¹⁴. Необхідні атрибути держави – свобода і рівність перед законом: свобода, як невід'ємна від права, оскільки людина може вільно діяти лише у межах свого права, у чому і полягає реальність права

рівність, як невід'ємна від закону, оскільки як загальна норма закон є рівним для всіх, а значить і законна влада має поширюватися на всіх однаково¹⁵.

Держава, будучи об'єктивним вираженням права, входить у моральну, тобто належну, обов'язкову для доброї волі організацію людства. При цьому держава є лише досягнутим мінімумом моральності, яка дістає у праві необхідні умови для свого здійснення. Водночас, правова держава не була для В.С. Соловйова останнім вираженням моральної солідарності, а лише необхідною сходинкою до вищої форми теократичної спільноти. Тим самим В.С. Соловйов наголошував, що особа і суспільство не можуть розвиватися, якщо у них немає визначеної мети розвитку. У досконалому суспільстві, про яке мріяв В.С. Соловйов, не повинно бути ніякого примусу, проте ця досконалість спочатку має бути досягнута. Тут стає зрозумілим моральне завдання права – вгамовувати злі нахили, знешкоджувати загальну рівність і свободу. Водночас, зважаючи на особисту свободу і її можливі негативні прояви, В.С. Соловйов робить висновок: «Завдання права зовсім не у тому, щоб світ, який перебуває у злі, перетворився на Царство Боже, а лише у тому, щоб він до часу не перетворився на пекло»¹⁶. Прогресивне завдання правової і соціальної держави у В.С. Соловйова полягає у тому, щоб забезпечувати умови для гідного існування. Право на гідне існування існує лише як можливість. Перетворити цю можливість на реальність є завданням суспільства і держави. Але і сама особа має зустрічний обов'язок – бути корисною суспільству. Від моральних якостей і правосвідомості особи значною мірою залежить можливість реалізації її прав і свобод, стабільність суспільства і реальність правопорядку.

1. Радлов Э.Л. Владимир Соловьев. Жизнь и учение. – СПб., 1913; Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время / Предисл. А.А. Тахо-Годи. – М., 2000; Асмус В.Ф. Владимир Соловьев. – М., 1994.
2. Исаев И.А. Политико-правовая утопия в России (конец XIX – начало XX в.). – М., 1991; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI–XX вв. – М., 1995; История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2006.
3. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 2006. – С. 482.
4. Соловьев В.С. Право и нравственность // Власть и право: Из истории русской правовой мысли / Сост.: А.В. Поляков, И.Ю. Козлихин. – Л., 1990. – С. 98.
5. Трубецкой Е. Мировоззрение Вл. С. Соловьева. Т. I. – М.: Изд. автора. Т-во типографии А.И. Мамонтова, 1913. – С. 168.
6. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М., 1997. – С. 22–23.
7. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. Т. I / Сост., общ. ред. и вступ. ст. А.Ф. Лосева и А.В. Гулыги; Примеч. С.Л. Кравца и др. – М., 1990. – С. 73.
8. Там же. – С. 65, 286.
9. Трубецкой Е. Чит. работа. – С. 170.
10. Фуллер Лон Л. Мораль права: Пер. з англ. Н. Комарова. Наук. вид. – К.: Сфера, 1999. – С. 100.
11. Фуллер Лон Л. Анатомія права: Пер. з англ. Н. Комарова. Наук. вид. – К., 1999. – С. 142.
12. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. – С. 72–73.
13. Соловьев В.С. Право и нравственность. – С. 101.
14. Соловьев В. Значение государства // Соч.: В 2 т. Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика. – М., 1989. – С. 551.
15. Соловьев В.С. Критика отвлеченных начал // Собр. соч. / Под ред. и с примеч. С.М. Соловьева и Э.Л. Радлова. – 2-е изд. – Т. 2 (1873–1877). – СПб., 1989. – С. 136.
16. Соловьев В.С. Право и нравственность. – С. 114.